

Лик Стефана Штиљановића у српској уметности XVII - XIX века

РАДОЈКА ЗАРИЋ

О Стефану Штиљановићу сачувано је мало сведочанстава. Ипак је светачки култ ове личности раширен и углед узвеличан до нивоа који не потврђују познати историјски извори.¹ У хагиографским текстовима и ликовним представама називан је властелином, кнезом, деспотом, краљем и, чак, царем.² Његово место у историји и легенди пратимо преко малобројних оновремених историјских извора, хагиографских списа и ликовних представа. Пошто су у досадашњој историографији углавном проучени историјски извори, развој култа и хагиографски текстови, покушаћемо да одредимо развојни пут иконографског представљања светог Стефана Штиљановића и однос иконографије овог свеца према хагиографским књижевним делима и према познатим историјским сведочанствима.

Као историјска личност Стефан Штиљановић се помиње у Срему, Славонији и Барањи у току друге четвртине XVI века, за време грађанског рата изазваног борбом између Фердинанда Хабсбуршког и ердељског војводе Јована Запоље за упражњени угарски престо и истовремених угарских одбрана од Турака, који су после победе код Мохача (1526) незадрживо продирали ка Будиму да би га и освојили (1541).

Проблем очувања јужних државних граница пред најездом Турака наметао је угарским владарима још од средине XV века сарадњу с многобројним српским становништвом које се пред Турцима склањало на угарске поседе северно од Саве и Дунава. Сматрајући се сизереном српских владара после пада Цариграда (1453), Угарска преузима и право да бира српске деспоте уочавајући изузетан значај деспотског достојанства међу српским становништвом.³ Из истих побуда је и Фердинанд Хабсбуршки настојао да придобије српско становништво, које се у време грађанског рата поделило у два табора.

У овим несигурним годинама за Србе у Угарској Стефан Штиљановић је веран присталица Фердинанда Хабсбуршког. У историјским изворима први пут се помиње 1527. године у једној Фердинандовој даровници, када добија у посед села Михољец и Глоговницу у вировитичкој жупанији.⁴ Стефан је уживао знатан углед не само код краља и његове властеле већ и међу својим сународницима северно и јужно од реке Саве. Пошто се вероватно истакао у борбама против Турака, поверено му је управљање веома значајним центрима одбране, Новиградом и Ораховицом. Као кастелан тих градова био је у сталној вези са Србима јужно од Саве, који су га обавештавали о покретима турске војске, што је он преносио краљевим војним саветницима. Из

године 1530. сачувана су два Штиљановићева писма о кретању Турака и насиљима која су починили Запољини савезници.⁵ Ни у тим писмима ни у Фердинандовој даровници нема података о самом Штиљановићу, али је сигурно да је био искусан ратник на последњим бедемима одбране хришћанског света од Турака. Зато је Фердинанд (1533) новом даровницом доделио Штиљановићу и његовој жени Јелени посед Ешћен у Славонији. Ни у тој даровници немамо нових вести о самом Штиљановићу.⁶ Још два пута (1538. и 1540) он се јавља писмима Краљевском ратном већу.⁷ Последњи пут, као префект утврђеног града Валпова, обавештава своје претпостављене о припремама Турака за велики продор ка Северу.

Само неколико година деле стварни, из ретких сачуваних извора, нама делимично познат лик Стефана Штиљановића од легенде која се убрзо после његове смрти почела стварати.

Не зна се да ли је Стефан умро 1540. године или у току великих борби с Турцима, који су,

Литература о (св.) Стефану Штиљановићу није обимна. Најзначајнији и до сада непревазиђен рад је студија др М. Костића, *Стеван Штиљановић (Историјскохагиографска студија)*, Глас Српске краљевске академије CX, Сремски Карловци 1923, 54—100, чија су истраживања историјских извора омогућила да се сагледа историјска личност Стефана Штиљановића, да се успоставе главни токови легенде и да се разреши спор око аутентичности његових моштију, при чему су се оповргле неке верзије католичке хагиографије да су светачке мошти у Шишатовцу у ствари мошти св. Ивана Капистрана. Развој култа св. Стефана Штиљановића разматра и Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 155—161. Студије штампане у *Србљаку*, Београд 1970, знатно су унапредиле наша знања о Стефану Штиљановићу. Д. Милошевић, *Срби светитељи у старом сликарству*, О Србљаку, Београд 1970, 227—228, даје кратак преглед ликовних представа овог свеца; Ђ. Трифуновић *(Белешке о делима у Србљаку и Непознати Шишатовчани, Служба светом кнезу Стефану Штиљановићу)*, нав. дело, 345—348, расправља о проблему датовања хагиографских списа Стефану Штиљановићу. Службе светом кнезу Стефану Штиљановићу превео је на савремени језик Д. Богдановић, *Службе, канони, акатисти*, Србљак 241—299.

² Л. Павловић, нав. дело, 158, Д. Милошевић, нав. дело, 227.

³ Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 202—208. С. Ћирковић, *Последњи Бранковићи*, Историја српског народа, књ. II, Београд 1982, 460—461, 487, 490.

⁴ М. Костић, нав. дело, 59—60.

⁵ Исто, 64—65.

⁶ Исто, 67.

⁷ Исто, 69.

слобивши све отпоре граничара, доспели до Будима и заузели га наредне године. Прве потоње вести, сачуване у кратким записима из 1545. и 1560. на књигама из манастира Шишатовца, говоре о тада већ светом Стефану Штиљановићу, „српском деспоту“ и „праведном кнезу“ ту сахрањеном.⁸

Управо ови записи говоре да је у манастиру Шишатовцу, где су пренесене и сахрањене мошти Стефана Штиљановића, замишљен замашан програм стварања светачког култа и уздицања друштвеног ранга овог властелина. У запису из 1545. године он је поменут као „српски деспот“, што не потврђују до сада познати историјски извори. Остаје ипак трогодишњи период од смрти последњег у изворима познатог српског деспота Павла Бакића 1537. до 1540/41. године, када се може претпоставити да је умро или погинуо Стефан Штиљановић. То нам дозвољава да се упитамо нису ли шишатовачки монаси, савременици Стефанови, видели у њему новог деспота не само због његових врлина већ и из неких других разлога, о чему познати извори ћуте. Тек, кроз легенду и светачки култ ослоњен на хагиографске списе које су Шишатовчани убрзо саставили, и развијену иконографију светитељавладара, Штиљановићу је придавана „легитимност“ последњег српског деспота у континуитету некада слободних српских владара, о чему су црква и народ помно неговали успомену. Првих деценија после његове смрти састављени су у Шишатовцу Служба, Похвално и Повесно слово светом Стефану Штиљановићу, што је утврђено на основу анализе тих текстова сачуваних у препису из 1631. године.⁹ Преписи сва три дела налазе се у рукописном Минеју за октобар из манастира Шишатовца и чувају се у Патријаршијској библиотеци у Београду (Р 56). Од стране 18а до 35б преписана је Служба

— м(ѣ)с(ѣ)ца, ѿктомврїа, д. памѣть с(вѣ)т(а)го и праведнаго кнеза стефана штиљановика) — од 36а до 42а Похвално слово — въ тѣмъ же д(ѣ)нь слово похвалное с(вѣ)т(о)мъ и праведномъ стефанъ штиљановику и од стране 43а до 50б је препис Повесног слова

— м(ѣ)с(ѣ)ца ѿктомврїа въ д. д(ѣ)нь. слово повѣстное ѿ житїи и ѿбѣтенїи с(вѣ)т(а)го и праведнаго кнеза стефана новаго нареченаго подрекломъ штиљановика.¹⁰

Највише „биографских“ детаља даје преписивач Повесног слова па је, уз интерполације потоњих „писаца“, оно за нас један од извора у коме се могу наћи исходишта ликовних приказа.

Писац, у преводу, наводи: „Овај Свети и праведни господин мој нови Стефан био је родом из Захумља, предела поред јужног мора, под влашћу дужда венецијанског, ... у жупи Паштровић. Кад је одрастао био је веома разуман и храбар ... књигама поучаван ...¹¹ Населио се у Срему у једном худом и ненарочитом градишту ... које је обновио ... и населио многим људима... Ту је свети, праведни, преподобни, благочастиви, странољубиви Стефан ... живео са својом супругом блаженом Јеленом.¹² Стефан све-

ти и праведни владаше ... чинећи милостињу сиромасима и манастирима... Тада су српску земљу нападали безбожни Агарени (Турци)... Стефан се храбро борио против безбожника...¹³ Стефан је чинио добротина као Јосиф прекрасни... Свети је (Стефан) за време велике глади у свом крају, мада богатом и плодном, али га народ од напада безбожних (Турака) није могао сејати и жети, отворио своје препуне житнице и не узимајући новац поделио жито народу...¹⁴ Када су напади (Турака) учестали Свети је (Стефан) напустио Срем и прешао угарском краљу... који га је примио с радошћу због његове храбрости, добротина и разума. Дао му је већу власт но што је до тада имао, многа села и велике градове. Свети се населио у једном од тих градова ... у тој је земљи чинио добротина и после неког времена скончао ...¹⁵ Његово су свето тело сахранили његова госпођа и слуге, близу града ... После неколико година Агарени су, пленећи Угарску, дошли у град у ком је Свети живео и престао се ... На месту где је тело праведног Стефана било погребено показао се неки световидни знак...¹⁶ Амир је ... примивши многе дарове од монаха предао им свете мошти ... које су монаси донели у свој манастир ... Шишатовац ... Од тада се збише многа знамења и исцелења од светих мошти ... Али неки не верују како могу да исцеле његове мошти...¹⁷ Због тога је била узета његова рука и однесена у Цариград где је патријарх видевиши благодат божанску (на руци)... целивао ... и рука је враћена и положена на своје место."¹⁸

Неки познији „писци“, да би „појаснили“ Стефанову биографију, бележили су нове податке на маргинама рукописа. Тако је поред дела текста у коме се говори о Стефановом доласку у Срем и насељавању у малом граду забележено да се „град звао Моровић“, да је од угарског краља добио власт и „краљевство“ и „град Шиклош“ те да је сахрањен у близини града „Шиклоша на месту које се зове Бунтир“.¹⁹

⁸ Исто, 72.

⁹ Најпотпунију студију посветио је похвалном и повесном слову Т. Јовановић, *Похвално и Повесно слово о деспоту Стефану Штиљановићу*, Књижевна историја X, бр. 38, Београд 1978, 333—377. Ту су иотпун текстови оба слова на старословенском према рукопису Р 56. из Патријаршијске библиотеке, који су тачно датовани и одређен њихов однос према аутографу.

¹³ *О Србљаку*, 346—348; Т. Јовановић, *нав. дело*, 358—372; М. Костић, *нав. дело*, 75—77.

¹¹ Т. Јовановић, *нав. дело*, 361.

¹² Исто, 362.

¹³ Исто, 363.

¹⁴ Исто,

¹⁵ Исто, 367.

¹⁶ Исто, 368.

¹⁷ Исто, 370.

¹⁸ Исто, 371.

¹⁹ Исто, 338—339.

Ако изузмемо хагиографску реторику и библијске цитате Повесног слова остаје нам мало чињеница о стварном, историјском лику Стефана Штиљановића. У наслову Слова он је титулисан као кнез Стефан пореклом Штиљановић. Трагајући за Стефановим пореклом и кнежевањем у Паштровићима, досадашња историјска истраживања нису потврдила наводе из Слова. Ипак је у науци прихваћено мишљење да је Стефан потомак Штиљановића, угледне властеле у служби Ивана Црнојевића, и да је крајем XV века могао да буде кнез у Паштровићима.²⁰

За разлику од историјских извора „који ћуте“, кнежевање Стефана Штиљановића, последњег паштровског кнеза, сачувано је скоро до наших дана у веома живој локалној традицији и предању и забележено у историографији, а свакако најупечатљивије у приповеци *Скочидјевојка*. *Приповијест паштровска измаком петнаестог вијека* из пера паштровског политичара и књижевника Стјепана Митрова Љубише.²¹

Паштровски писци из XIX века су у описивању последњих година Стефановог боравка у родном крају, смрти његове жене, поделе имања манастирима и коначно, Стефановог одласка у Срем користили изворе²² за које су доцнија критичка изучавања показала да су фалсификати.²³ У романтичарском враћању националној прошлости у прошлом веку и обнављању традиције легенда о Стефану Штиљановићу међу Паштровићима имала је изузетан значај, те је у Бечићима 1875. године саграђена и њему посвећена црква.²⁴

Манастир Шишатовца, где је започето слављење успомене на светог Стефана Штиљановића, био је центар развијања и неговања његовог култа. Монаси овог манастира су водили бригу о писању и преписивању²⁵ Службе, Похвалног и Повесног слова првих деценија после смрти Стефанове. Ипак у једном тренутку развоја култа он је доведен у сумњу, те је светост моштију морала да буде потврђена. Зато и писац Повесног слова каже да је рука Светог била ношена Цариградском патријарху, који је руку целивао и потврдио њену светост.²⁶ Изгледа да су нова поколења била неповерљива према старим писцима Службе, Повесног и Похвалног слова светом Стефану Штиљановићу, те су се Шишатовчани постарали око преписивања другог текста — Житија светог Стефана Штиљановића приписаног патријарху Пајсију.²⁷ Преписивачи су веровали да текст о животу светог Штиљановића који је „написао“ сам патријарх Пајсије (1631. године када је „долазио“ у манастир Шишатовца) неће више изазивати сумње. Такозвано „Пајсијево“ Житије светог Стефана Штиљановића сачувано је и сада је доступно у Патријаршијском музеју у Београду.²⁸ Исписано је 1767. године

мирају посебну, аутономну, општину са извесним облицима самоуправе коју задржавају и под млетачком влашћу од 1423. године, када бирају своје управљаче (ректоре), проглашене касније кнезовима. Вид. И. Божић, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 109—110.

²¹ *Приповијести црногорске и приморске*, скупио и сложио Стјепан Митров Љубиша, Београд 1924 (III издање). Повест о Стефану Штиљановићу, у основним цртама, изгледа овако: Стефан се родио и живео у Бечићима, на самој обали наспрам острва св. Николе. Био је кнез и најбогатији међу Паштровићима. Рано је остао удовац. Помогао је манастире и саградио манастир Прасквицу и цркву св. Николе код Бечића. Одлучивши да се одсели опростио се од ратачког игумана Серафима, поверивши му своју опоруку и жељу да сво имање подели манастиру Прасквици и Св. Николи у Паштровићима. Затим се на скупштини опростио од народа и отишао у Херцеговину, Хрватску, па у Срем. После њега Паштровићи више нису бирали кнеза, чувајући успомену на Стефана Штиљановића. Вид. *Скочићевојка*, нав. дело, 21—76.

²² Д. Миковић, *Један стари докуменат из Паитровића*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, 8—9, Котор 1935; М. Костић, *Стефан Штиљановић*, 84, наводи Д. Миковић, *О прѣји жене св. Стефана Штиљановића, паитровског кнеза*, приопћено Ђуро Савов Зеновић, Срп. магазин, Н. Сад 1896, стр. 181—184; А. Вучетић — Д. Миковић, *Повијест Паитровића*, Срп V, Дубровник 1906, 22.

²³ А. Соловјев, *Три бокељска фалсификата*, Прилози КИФ XV, 1—2, 1935, 171—178, доказао је да је исправа са пописом имања Анђуше, наводно жене Стефана Штиљановића, о којој пише Дионисије Миковић, фалсификат сачињен по угледу на један докуменат о попису мираза Анђе Зеновић из 1754. године.

²⁴ М. Костић, нав. дело, 93; Л. Павловић, нав. дело, 158. Црква је обновљена 1910. године. П. В. Ковачевић, *Паитровићи*, Београд 1976, 94.

²⁵ Један препис Службе (на хартији датованој у 1658), настао у Шишатовцу, био је чуван у манастиру Хопову, данас је у Музеју српске православне цркве у Београду, бр. 147. Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*, О Србљаку, Београд 1970, 347; Српскословенски текст и превод на српскохрватски — *Непознати Шишатовчанин, Служба Светом кнезу Стефану Штиљановићу*, Србљак III, Београд 1970, 241—299. Служба и оба слова штампана су у србљацима — Римничком 1761

(правила молебнаа свѣтѣхъ сербскихъ просветителен. настоаниен си- неѣа (живановића) (римник), затим Московском (правила молебнаа свѣтѣхъ сербскихъ просвѣтителен, въ москвѣ 1765), а сама Служба штампана је у Београдском србљаку 1861. Т. Јовановић, нав. дело, 339—340.

²⁶ *Исто*, 371.

²⁷ Постојање тзв. Пајсијевог житија критички раз матра М. Костић, нав. дело, 78—83; он помиње три преписа овог житија.

²⁸ Дрвену плочу са текстом Пајсијевог Житија из манастира Шишатовца помиње М. Костић, нав. дело, 79; запис са плоче објављује Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. III. Београд

1905, бр. 5862. Н. Исакович, *Древность ман. Шишатовца, Сербскій народній листъ*, Н. Сад 1840,

год. V, 44 (прештампано у *Класицизам код Срба*, књ. IV, Београд 1967, 92—93) наводи, али не каже одакле, „повест живота св. Стефана Деспота..., речи којима је свети Патријарх Српски Пајсије кад је 1632. (!) 3. октобра манастир Шишатовца посетио и својеручно написао повест живота св. Стефана“. Упоредјујући текст Исаковичевог преписа са текстом на плочи из Шишатовца види се да је преписао тај текст.

²⁰ *Историја Црне Горе*, књ. 2, том II, Титоград 1970, стр. 292. Паштровићи су област између Будве и Бара. Помињу се под овим именом од XIV века. Користећи слабљење централне власти после смрти цара Душана становници ове области фор

иконописном техником на дрвеној плочи (бр. 3933; 86,5x30 cm) у манастиру Шишатовцу. „Пајсијево” Житије разликује се, нарочито у опису добијања деспотске титуле, од Повесног слова светог Стефана Штиљановића из рукописа Р 56. Патријаршијске библиотеке.

У преводу, текст „Пајсијевог” Житија гласи: „По сведочењу Пајсија архиепископа Пећког. Када је умро свети Јован Бранковић деспот српски, његова госпођа Јелена, кћер Стефана Јакшића, немајући мушког наследника владала је неко време сама са кћеркама. Потом је позвала са приморских страна кнеза Захумског од Паштровића Стефана Штиљановића, рођака деспотског и предала му деспотско достојанство над српским народом ...

Стефан кнез се населио у град Моровић и тамо као деспот чинио добра (дела) и много се борио против безбожних Турака ... После га је тридесет пети угарски краљ Владислав преселио с многим Србима преко реке Драве и дао му град Шиклош 1508. године. Тамо је кнез Стефан поживео свето и праведно у деспотском звању, са својим људима, седам година. Преставио се 4. октобра. Сахрањен је близу града ...”

У даљем тексту се на исти начин као и у Повесном слову из рукописа Р 56. описује долазак Турака и проналажење моштију Светога, као и њихово преношење у Шишатовац. На крају стоји запис: „Обнови се овај део из Житија Светог Стефана године 1767.” У препису „Пајсијевог” Житија светог Стефана Штиљановића нема нових података о свецу. Напротив, са нетачностима које бележи, ово житије је неупотребљиво. Он је, наводно, добио деспотску титулу после смрти Јована Бранковића, што није тачно, јер је тада за деспота српског изабран Иваниш Бериславић. По „Пајсијевом” Житију Стефан је умро 1515, а он се помиње у историјским изворима све до 1540. године. Може се претпоставити да је нова верзија житија израз жеље манастирског братства да се ојача култ и вероватно је настала у време велике обнове манастира Шишатовца средином XVIII века.

Иконографија светог Стефана Штиљановића има литерарну подлогу у хагиографским списима и вероватно почиње истовремено са настанком ових текстова. Међутим, као ни прва литерарна дела везана за Штиљановића, колико нам је до сада познато, нису сачуване ни његове ликовне представе из XVI века. Тек двадесетих година XVII века наилази се на први лик Стефана Штиљановића. Од тада је чешће приказиван као светац и борац за чистоту вере, хришћанства, као ктитор манастира Шишатовца, где су му почивале мошти, као српски владар, као заштитник сиротих и хранитељ гладних. При том се његова представа сусреће на делима разних ликовних техника — у зидном сликарству, иконопису, графици, у техници искуцавања у металу.

Развојни пут иконографије светог Стефана Штиљановића, који пратимо у распону од преко три века, почиње у Паштровићима, где је, сва је прилика, и рођен и где је легенда о њему упорно негована. Свети Стефан Штиљановић насликан је 1620. године на фрескама цркве св. Николе у манастиру Градишту код Петровца на мору.²⁹ Ктитори су локалном свецу одредили изузетно истакнуто место, у првој зони фресака на североисточном зиду³⁰, између патрона храма св. Николе и светих ратника Теодора Тирона и Теодора Стратилата (црт. 1, 2, 3). Свети Стефан Штиљановић **сты Стефан Штиљановик от пашт** — стоји

фронтално постављен, у десној савијеној руци држи уздигнут крст, а левом придржава надоле развијен свитак са убележеним текстом:

слишах въ еугли глашати елика имаш и продаждъ и дажд ништим и име ты имашы скровиште на нбсы и сим поревновахъ. Фреска је доста оштећена,

скоро потпуно избледео, детаљи одеће се не виде. Ипак, изгледа да Штиљановић носи савремену световну ношњу вишег staleжа.³¹

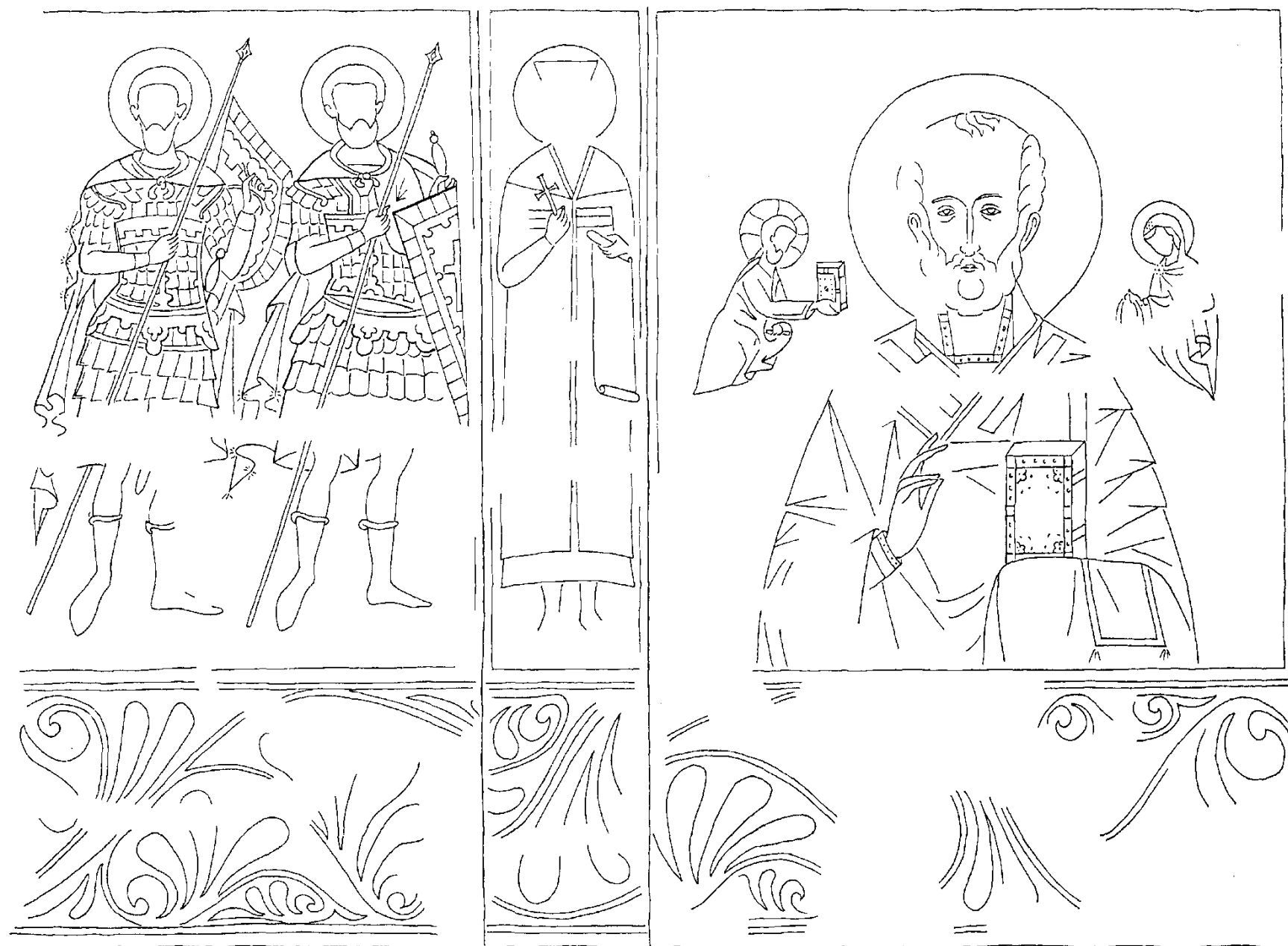
Доња хаљина сеже до изнад чланка; а огртач је отворен спреда целом дужином, украшен широким оковратником и закопчан на грудима водоравно ушивеним тракама. На глави има високу и равно завршену капу. Градиштански ктитори су свакако знали да је њиховом саплеменику успостављен култ па га сликају са светачким крстом издигнутим у десној руци испред десног рамена и светост истичу у натпису поред Стефанове главе. Они су знали и за хагиографске списе написане у току стварања култа, где су истицане врлине због којих је Штиљановић заслужио светачке атрибуте. Једна од битних Штиљановићевих врлина је дељење имања сиротињи³², што је, као јеванђеоски цитат, забележено у Повесном слову (Р 56) и преписано на свитку светог Стефана Штиљановића у Градишту (Матеј 19, 21). Таквом свецу — милосрдном заступнику, а блиском по пореклу — паштровски се народ мо-

²⁹ Вељко Ђурић, *Фрескосликарство манастира Градишта у Паштровићима*, Историјски записи, књ. XVII, св. 2, Титоград 1960, 269—283. У овом монографском приказу градиштанских фресака није идентификован лик св. Стефана Штиљановића, као ни у другим радовима у којима се расправља о сликарству попа Страхиње у манастиру Градишту. Тек после земљотреса 1979. и рушења свода цркве, натпис уз лик Стефана Штиљановића јасније се указао.

³⁰ Црква св. Николе је због конфитурације терена померена из уобичајеног правца И—З и оса храма је постављена у правцу ЈИ—СЗ.

³¹ Ношња св. Стефана Штиљановића има најближе паралеле на временски блиским фрескама (такође сликара попа Страхиње из Будимља) у манастиру св. Тројице код Пљеваља, где златар Јован носи кафтан и шубу; вид. С. Петковић. *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, Београд 1974, 69.

³² Т. Јовановић, *нав. дело*, 364.

СТЫ СТЕФА ШТИЛАНОВИ
 Ъ ПЛЩ РОСЪН

Црт. 1. Свети ратници, св. Стефан Штиљановић, св. Никола, Манастир Градиште, црква св. Николе (1620), (Н. Цар)

Fig. 1. Figures de deux saints guerriers, de St. Stefan Štiljanović et de St. Nicolas, l'église de St. Nicolas au monastère de Gradište (1620), (N. Car)

Црт. 2. Текст свитка у руци св. Стефана Штиљановића, Манастир Градиште, црква св. Николе (1620), (према калку Р. Зарић, Н. Цар)

Fig. 2. Texte du phylactère que tient à la main St. Stefan Štiljanović, l'église de St. Nicolas au monastère de Gradište

Црт. 3. Натпис поред ореола св. Стефана Штиљановића, Манастир Градиште, црква св. Николе (1620), (према калку Р. Зарић, Н. Цар)

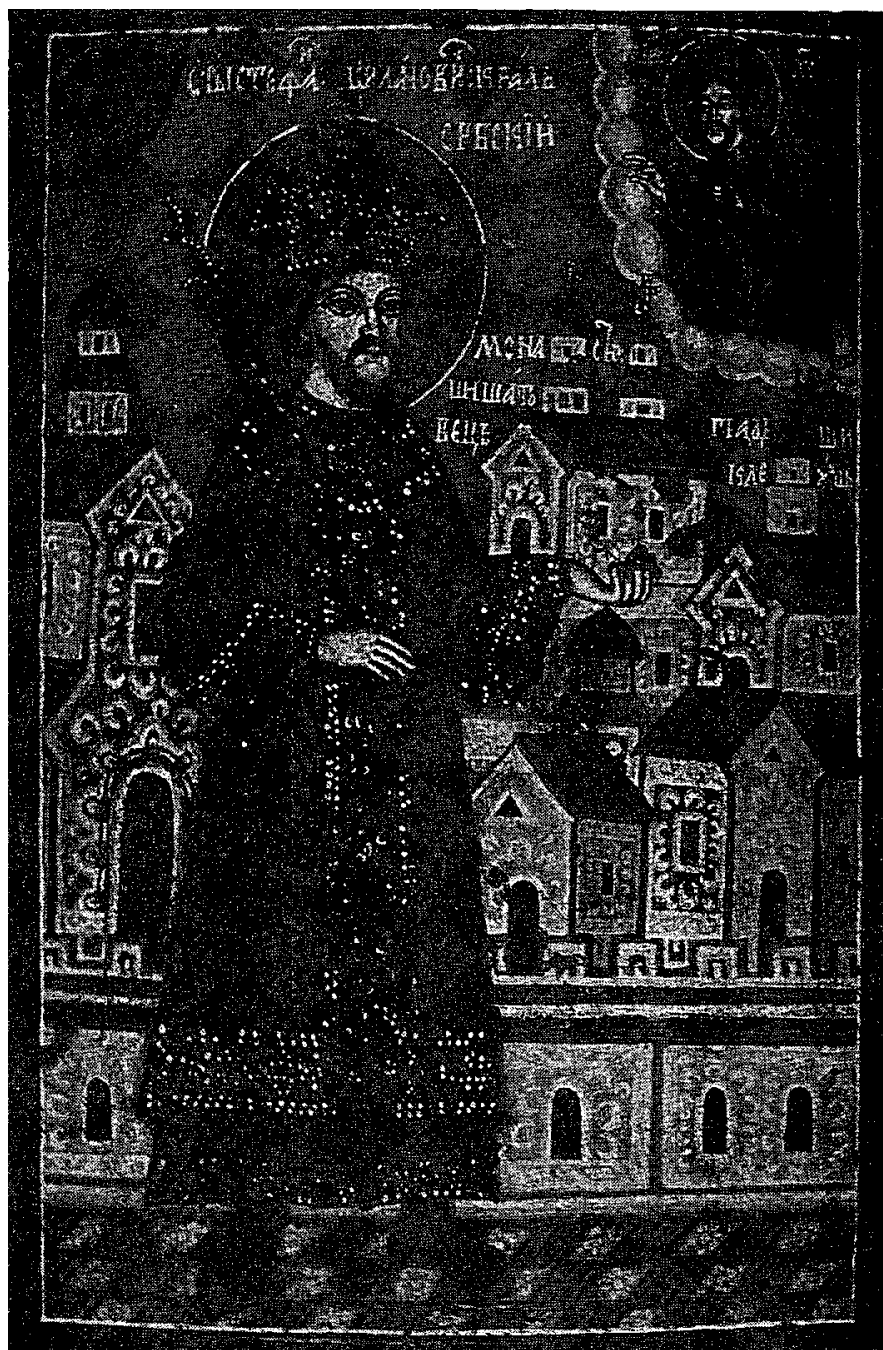
Fig. 3. Inscription autour de l'auréole de St. Stefan Štiljanović, à l'église de St. Nicolas au monastère de Gradište

гао обраћати за ефикасну помоћ, као и патрону храма св. Николи, уз кога је насликан. У време кад је настајало сликарство у Градишту Паштровићи су били у процепу између напада Османског Царства и западног католичанства, које је управо преко Паштровића и самог манастира Градишта у појачаној офанзиви покушавало да успостави чвршћу везу са центром српске цркве у Пећи и приволи је на унијаћење.³³ Локални светац, помоћник сиротих и борац против иноверника, насликан је да би му се гледаоци обраћали за помоћ у невољи, у иконографском типу свецазаступника и помоћника. На градиштанској фресци не истичу се владарски атрибути светог Стефана Штиљановића. Иако је, по легенди, био последњи паштровски кнез, то није забележено у натпису, јер је, очигледно, његовим сународницима била битнија његова помоћ у борби за опстанак и очување вере међу иноверницима него неговање владарске традиције.

Четврт века доцније настала је следећа иконографска представа светог Стефана Штиљановића. Године 1654. насликан је у припрати манастира Ново Хопово на Фрушкој Гори. На западном зиду, у првој зони стојећих фигура, *сты сте... штиљанови(к)* приказан је у низу светих српских краљева и деспота.³⁴ Стоји фронтално окренут ка гледаоцу држећи у десној савијеној руци крст, уздигнут и ослоњен о десно раме, док је лева рука подигнута у висини рамена, с дланом отвореним напред. Одевен је у владарски дивитисион с манијаком, а на глави има круну. То је човек зрелог доба, са кратком смеђом брадом и брковима и смеђом косом која се шири на раменима. На овој иконографској представи обједињене су идеје о светачком чину и владалачком рангу Стефана Штиљановића, што је одраз његовог приказивања у књижевним делима, али и усаглашености развоја иконографије овог свеца с идејама о континуитету српске власти кроз непрекинути низ светих српских владара осмишљеном у врху српске цркве. Српска црква је у обновљеној Пећкој патријаршији неговала немањићку традицију настојећи да у народу одржи сећање на некадашњу самосталност као „средство у борби против иноверства и исламизације”.³⁵ Ова идеја се доцније проширује на слављење потоњих српских владара — деспота Лазаревића, Бранковића, и на крају, као последњег, деспота светог Стефана Штиљановића.

У даљем развоју култа ликовним представама ће се ширити идеја о Стефану Штиљановићу као последњем у низу светих српских владара, што потврђују далеко бројније сачуване иконографске представе из XVIII века.

Из пете деценије XVIII века су две иконографски веома занимљиве иконе. Једна се налази у збирци Галерије Матице српске у Новом Саду³⁶, а друга је изложена у Музеју Српске православне цркве у Загребу.³⁷ У стилском

Сл. 1. Св. Стефан Штиљановић, икона из збирке Галерије Матице српске у Новом Саду
Fig. 1. St. Stefan Štiljanović, icône de la collection de la Matica srpska, Novi Sad

погледу обе представљају последње одјеке зографског иконописа, истовременог почецима нове уметности у делима Христифора Жефаро-

³³ Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 11—25.

³⁴ В. Петровић — М. Кашанин, *Српска уметност у Војводини*, Н. Сад 1927, 44; М. БајаловићБирташевић, *Манастир Ново Хопово у Фрушкој Гори*, Зборник Матице српске за друштвене науке 5, Н. Сад 1953, 76—77; М. Милошевић — О. Миловановић, *Црква св. Николе у манастиру Ново Хопово*, Рад војвођанских музеја 4, Н. Сад 1955; Д. Милошевић, *нав. дело*, 228.

³⁵ С. Петковић, *нав. дело*, 82.

³⁶ Д. Давидов, Л. Шелмић, *Иконе српских зографа XVIII века*, Београд 1977, 66, сл. 46.

³⁷ Икона није објављена, а у сажетом каталогу — попису експоната води се под бр. 34: „Свети Стефан Штиљановић, средина XVIII века, темпера

Сл. 2. Св. Стефан Штиљановић, икона из Музеја српске православне цркве у Загребу (после 1742)

Fig. 2. Icône de St. Stefan Štiljanović, propriété du musée de l'Eglise orthodoxe serbe de Zagreb (après 1742)

вића. На новосадској икони (сл. 1) свети Стефан Штиљановић, сигниран као „краљ српски” — **свѣтъ стѣфанъ штиљановичъ: краљъ србскѣи** — насликан је како, полуокренут удесно, у десној савијеној руци држи уздигнут и о десно раме ослоњен скиптар³⁸, а на левој испруженој руци држи модел манастира Шишатовца, над којим је и натпис — **монастиръ шишатовецъ**.

Одевен је у владарски дивитисион, а на глави има круну полукружно засведену и с крајева у горњем делу проширену. Млад је човек, кратке смеђе браде, смеђих бркова и кратко шишане косе. Свети Штиљановић на овој иконографској представи добија нови атрибут — ктитора (Шишатовца), кога Христ благосиља из сегмента неба у горњем десном углу слике. Он је свети краљ српски и ктитор манастира Шишатовца, а управљао је градом Шиклошем —

који сликар представља, са црквама, кулама и обимним зидовима, у другом плану слике и дефинише натписом — **градъ шиклешъ**.

На икони из Загреба (сл. 2) свети Стефан Штиљановић **свѣтъ стѣфанъ штиљанови** — стоји у фронталном положају, десном руком је уздигао жезло и прислонио га на раме и, као на новосадској икони, на испруженој левој руци држи модел цркве. На себи има владарску одећу и круну. Лик му је веома сличан лику на претходној представи. Млад је човек, кратке тамне и бујне косе, кратко срезане браде, што троугласто обликује доњи део лица. Светац стоји међу грађевинама, чији је значај истакнут њиховом величином на слици, где лик и архитектура имају скоро равноправну улогу. За ближе одређење детаља на загребачкој икони, и за разумевање идејне подлоге представљеном иконографском типу светог Стефана Штиљановића, непосредне аналогije пружа икона из Новог Сада, где су натписима јасно одређени елементи иконографије. Загребачка икона понавља идеју б Штиљановићу светом „владару”, „ктитору” Шишатовца и управнику града Шиклоша. Сви елементи исходе из кулtnих текстова (и каснијих интерполација). Осим извесног сажимања евидентног на икони из Загреба, један детаљ, различито приказан на иконама, занимљив је као елемент за датовање икона и одређење могућег места њиховог настанка. Реч је о моделу цркве манастира Шишатовца. На новосадској икони црква је једнобродна грађевина са две куполе, без звоника, док је на представи из Загреба насликана са вишеспратним звоником са западне стране. Из описа фрушкогорских манастира сачињеног 1753. године сазнајемо да је „обрстлајтнант” Вук Исакович подигао 1742. године уз западну страну шишатовачке цркве звоник и у њему капелу.³⁹ Шишатовцац је сачувао тај изглед све до 1778. године, кад је срушен, а на истом месту је сазидана данашња црква.⁴⁰ Новосадска икона датована је већ на основу стилских еле-

на дасци, 34,5x25 cm". Колега Слободан Милеуснић, аутор каталога и један од аутора поставке изложбе, саопштио ми је да је ова икона нађена у Трновитичком Поповцу у Славонији и уступио ми је и фотографију, на чему му се најтоплије захваљујем. Пажњу на ову икону скренула ми је Мирјана Шакота којој дугујем велику захвалност за вишестрану помоћ у писању овог рада.³⁸ На свим представама св. Стефана владара он носи жезло тзв. руског типа, што П. Васић сматра руским утицајем, јер се такав тип жезла појављује У руском Титуларнику 1672. године. П. Васић, *Стари сликари XVIII века у Срему*, Саопштења IV, 1961, 40.

³⁹ В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира*, Н. Сад 1984, 98.

⁴⁰ Цртеже лајтнанта Павла Димитријевића направљене уочи рушења цркве објавио је Р. Грујић, *Духовни живот Срба у Војводини*, ед. Историјског друштва у Н. Саду, Војводина I, Н. Сад 1939, 29—30.

мената око 1740⁴¹, док је загребачка неку годину млађа, после 1742. године.

Сличност ових икона у начину зографског обликовања лица, фигуре, понављању у описивању архитектуре, понављању иконографије, али и истицању разлике у приказивању изгледа манастирске цркве, наводи нас на закључак да су обе иконе настале у манастиру Шишатовцу⁴², где су сликари могли да прате текстове кулtnих списа о светитељу, оставивши нам при томе и ликовне доказе о променама на манастиру. У то време, када се лагано гасе зографске традиције, осећа се у српској уметности утицај идеја западноевропске просвећености и постепеног прихватања барокне уметности, подстакнуте настојањем самог црквеног врха Срба у Карловачкој митрополији пошто је уочена неопходност мењања старих узора.

Ширењу националних култова у XVIII и, доцније, у XIX веку знатно је допринео историјски портрет⁴³ на иконама и графикама. Сажети прикази старих владара и светаца на њима, али и оних из подунавских крајева, са симболима мучеништва, владарства и светитељства, постају препознатљиви гледаоцима у основној поруци о континуитету власти и државности, те више нису истицане појединости из живота карактеристичне за раније сликане житијне иконе.

У Бођанима Христофор Жефаровић слика светог Стефана Штиљановића — **СТЫИ СТЕФАНЪ ШКЛА** — поред краљева Милутина Уроша, са круном и (скиптром, али без владарске одеће (сл. 3).⁴⁴ Затим, у знаменитој бакрорезној књизи *Стематографија*, која својим политичким идејама постаје „пропагандни арсенал Карловачке митрополије“⁴⁵, Жефаровић смешта овог свеца међу угледне српске владаре и светитеље. У *Стематографији* је парадно постав љен у барокном ентеријеру свети владар — **СТЫИ**

СТЕФАНЪ ШКРИЛАНОВИКЪ, који крст држи у десној испруженој руци, а жезло у левој, придигнутој у висини рамена. Носи раскошан владарски орнат (дивитисион са лоросом, хермелински плашт, и круну).

Жефаровићев парадни барокни портрет Стефана Штиљановића из *Стематографије* веома је значајан у развоју иконографије овог свеца,

Сл. 3. Св. Стефан Штиљановић, Манастир Бођани (1737), документација Галерије Матице српске у Новом Саду

Fig. 3. St. Stefan Štiljanović, monastère de Bodjani (1737), documentation de la Galerie de la Matica srpska, Novi Sad

⁴¹ Представа шишатовачке цркве на икони је најстарији ликовни приказ ове цркве. В. Матић, *нав. дело*, 97.

⁴² Д. Давидов је пратећи рад зографских радионица XVIII века уочио да је у четвртој деценији XVIII века у Шишатовцу радио монахзограф чије име није познато, а поп Станоје Поповић, зографмолер, учио је у манастиру Шишатовцу. Д. Давидов, *Иконе српских зографа*, 30; уп. М. Костић, *Сликарски занат код Срба у 18. веку*, Гласник НД у Н. Саду, св. 1, књ. III, Н. Сад 1930, 42.

⁴³ М. Шакота, *Два илуминирана рукописа из XVIII—XIX века у збирци манастира Дечана*, Саопштења, IV, Београд 1961, 60.

⁴⁴ Л. Мирковић — И. Здравковић, *Манастир Бођани*, Београд 1952, 16, 68. О. Микић, *Христофор Жефаровић и живопис манастира Бођана*, Галерија МС, Н. Сад 1961, 9; најпотпуније о Жефаровићу пише Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Н. Сад 1978, 105—158.

⁴⁵ Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Н. Сад 1978, 46. Идеологија Карловачке митрополије и уопште живот и уметност Срба у Аустроугарској после сеоба 1690. и 1739. године обрађени су у многим студијама. Најпотпуније у делима Д. Медаковића сабраним и прештампаним у две збирке: *Путеви српског барока*, Београд 1971, и *Трагом српског барока*, Нови Сад 1976. Изванредан допринос познавању уметности и културне историје овог периода дао је Д. Давидов у наведеној студији.

Сл. 4. Св. Стефан Штиљановић, оков јеванђеља из Шишатовца, детаљ, (1742), Музеј Српске православне цркве у Београду, снимак М. Радосевић

Fig. 4. St. Stefan Štiljanović, ferrure d'un évangélaire du monastère de Sišatovac, détail, (1742), Musée de l'Eglise orthodoxe serbe de Belgrade, photo: M. Radošević

јер ће идеја о светости и владарству, обликована у новом стилском изразу, бити често подражавана на иконама, у графици и у металу. Временски најближи је барокизовани портрет светог Стефана Штиљановића — *свѣтъ стѣфанъ штиљановичъ* — на окову јеванђеља из манастира Шишатовца, сада изложен у Музеју Српске православне цркве у Београду (сл. 4).⁴⁶

Мајстор Георгије из Мосхопоља⁴⁷ израдио је 1742. године у Шишатовцу репрезентативне корице. На њиховој предњој страни је десет мањих сцена из циклуса Страдања Христовог (око централне представе Силаска у Ад), а на задњој, око средњег поља с представом Богородице што држи Христа, у десет мањих композиција су јеванђелисти, свети Ђорђе како убија аждају, два арханђела, Благовести, Рођење Богородице и лик светог Стефана Штиљановића. Светац је фронтално постављен, у раскошној владарској одећи, са плаштом закопчаним на грудима, отвореном круном са пет врхова, а испред груди држи дијагонално постављене скиптар и крст, чији положај сугерише једнак значај симболике светачког и владарског.

Жефаровић је још једном представио шишатовачког свеца, и то 1755. године, кад је трошком господина обрстера Вука Исаковича израдио на бакрорезу најрепрезентативнији и по идејности најцеловитији портрет светог Стефана Штиљановића.⁴⁸ Као деспот сирмиски — *свѣтъ стѣфанъ штиљановичъ деспотъ сѣрмѣскій* — одевен је у раскошну барокну одећу владара, са барокном круном на глави, у свечаном стојећем ставу, са жезлом у десној руци. Око свеца су три рокајно уоквирена медаљона са ведућама града Моровића и манастира Шишатовца и представом Рођења Богородице. Свети опуштеном левом руком показује на медаљон са представом Шишатовца, док му анђео што слеће из горњег левог угла слике доноси крст као потврду светости.

Барокна представа свеца подсећа ставом фигуре, одећом, изгледом ентеријера на претходни портрет из *Стематографије*. Али, у целини гледано, овај бакрорез се знатно разликује јер је разуђеном биљном декорацијом оквира слике и медаљона добијен рокајнобарокни израз, а смелијим компоновањем планова далеко слободнија композиција. Вероватно по жељи ктитора — пуковника Вука Исаковича — Жефаровић је испод слике исписао тропар (глас четврти) из Службе светом Стефану Штиљано-

⁴⁶ Л. Павловић, *Култови лица*, 160, где је поменута ова представа Стефана Штиљановића.

⁴⁷ Четворојеванђеље је штампано у Москви 1735, а 1742. повезано у манастиру Шишатовцу у репрезентативан оков (47x31x8 cm), сребрн и делимично позлаћен, изведен техником ковања и цизелирања. На задњој страни окова урезан је текст у преводу: „Ово јеванђеље манастира Шишатовца, храма Рођења пресвете Богородице где

Сл. 5. Св. Стефан Штиљановић, икона из Пакре, Музеј Српске православне цркве у Београду; снимко Р. Живковић
Fig. 5. St. Stefan Štiljanović, icône originaire de Pakra, Musée de l'Eglise orthodoxe serbe de Belgrade, photo: R. Živković

почивају мошти светог и праведног Стефана сачини се године 1742. трудом и залагањем проигумана Василија јеромонаха при игуману Викентију и свег братства". Оков је сачинио мајстор Георгије из Мосхопоља и то забележио на задњој страни корица, испод представе Рођења Богородице, те се не би могла одржати тврдња Л. Павловића да је аутор окова проигуман шишатовачки Василије (нав. дело, 160). Тим пре што се појмови благословеније, повеленије, труд, настојаније, иждивеније, могу свести „под одређени садржај: поручивање и старање о томе да се изради и ослика иконостас или неки други објект". Уп. М. Шакота, *Дечанска ризница*, Београд 1984, 66.⁴⁸ Д. Давидов, нав. дело, 138—139, 279, сл. 77, 78, где су детаљни описи и преписи свих натписа са наведеном старијом литературом.

Сл. 6. Српски светитељи, рад С. Тенецког, Галерија Матице српске у Новом Саду

Fig. 6. Les saints serbes, tableau de S. Tenecki, Galerie de la Matica srpska, Novi Sad

вићу: „На земљи у премудрости славу стекао јеси, богатство Господу своме предао јеси, и он те са небеским наставља, тело твоје на земљи, свети, сачува неповредно, јер ти у целомудрију и чистоти живљења проживео јеси, стога са слободом моли се да будемо спасени”.⁴⁹ Ту су истакнуте врлине због којих је стекао право да буде настањен с небеским житељима, али да посредује за спас других. Иконографија светог владара, кастелана Моровића, чије су мошти чуване у Шишатовцу, идејом о заступништву целовито је заокружена, а даља нова представљања овог светитеља истицаће само понеко иконографско одређење.

Српска црква се и даље старала да се галерија Срба светаца и владара слика у књигама, на иконама и иконостасима, те је у *Римничком србљаку* (1761), по угледу на *Стематографију*, појединачне гравире с портретима српских светитеља резао бечки графичар Јозеф Антон Лидл.

Парадни портрет светог Стефана Штиљановића — **СТЫИ СТЕФАНЪ ШТИЛАНОВИЧЪ** — смештен је у барокни ентеријер чији су декоративни елементи обрађени с посебном пажњом.⁵⁰ Одевен у одећу владара, Штиљановић десном подигнутом руком уздиже светачки крст, док у левој, нешто спуштеној и удесно испруженој, држи жезло. Светачко одређење ове представе истакнуто је држањем крста и натписом, где се не апострофира владарска титула, али се ранг одређује одећом.

Док су у *Стематографији* и *Римничком србљаку* портрети рађени на појединачним листовима, Захарије Орфелин их у *Венецијанском србљаку*⁵¹ саставља јединственом сликом лозе доисподпојасно представљених светих српских царева, деспота, кнезова и архиепископа, а лик светог кнеза Стефана Штиљановића ставља изнад централног лика Стефана Немање.

Мада означен као кнез — **с: кнѧзь стѣфанъ штилановичъ** — Штиљановић носи одећу и круну какве су на краљевима, царевима и деспотима српским. Он истиче светачки крст, уздигавши га десном руком високо испред себе, док је жезло у левој руци испруженој удесно у висини струка.

Иконографија и барокни израз представа светог Стефана Штиљановића на бакрорезима у *Стематографији*, *Римничком* и *Венецијанском србљаку* доцније су често понављани на иконопису.

У серији од тринаест икона са представама српских светаца и владара с краја XVIII века што су из манастира Пакре доспеле у Музеј Српске православне цркве у Београду, скоро дословно пренета су решења мајстора гравера *Римничког србљака*. Међу њима икона (бр. 264) са прелставом светог Стефана Штиљановића — **СТЫИ СТЕФАНЪ ШТИЛАНОВИЧЪ** понавља слику владарасвеца у свечаном ставу како у десној

руци држи високо подигнут крст, а у нешто спуштеној левој жезло (сл. 5).

Владарски ранг није одређен у натпису, али је сугерисан жезлом, круном, владарском одећом. Богатство ентеријера (барокни сточић на ком је земљин шар, раскошна трифора, стуб итд.) одређено је рангом портретисаног владара.

И на иконама Стефана Тенецког и Димитрија Бачевића из седме деценије XVIII века сачуване су представе светог Стефана Штиљановића. По стилским одликама иконе припадају српском ранобарокном сликарству што се средином XVIII века развијало под непосредним утицајем рускоукрајинског црквеног барока.

Тенецки је на икони за Сланкаменску цркв насликао светог Стефана Штиљановића — **СТЫИ СТЕФАНЪ ШТИЛАНОВИЧЪ** — у владарској одећи са инсигнијама (круна и жезло), поред Симеона српског и архиепископа Саве и Арсенија (сл. 6).⁵² Поред реализма у исликавању лица, цела представа одише хијератичношћу, где се облици и форма тела не наслућују испод владарског дивитисиона, али је наглашен свечани тон слике тиме што је последњи „владар” Срба, Стефан Штиљановић, мада му владарски ранг није исписан, одмах поред родоначелника прве лозе владара и светитеља Немањића и најзначајнијих представника српске цркве.

Са далеко више осећања за реалистичко представљање фигуре и лика, Димитрије Бачевић је 1767. насликао Штиљановића као деспота српског на шишатовачкој икони Богородице с Христом, где је, сем композиција из живота Богородице, као пандан Стефану Штиљановићу, и лик светог кнеза Лазара.⁵³

У једноставном ентеријеру, чија је дубина одређена сужавањем поплочаног пода и сенчењем удаљеног дела простора, постављена је, у тричетврт профилу, фигура деспота, која својим положајем и целом масом логички делује у том простору. Иако титулисана као деспот српски — **СТЫ СТЕФАНЪ ШТИЛАНЪ ДЕСПОТЪ СРБЪ** — Штиљановић не носи владарску, већ богату племићку одећу, а нема ни владарске инсигније (сл. 7). Он у десној руци држи само светачки крст који прати погледом и на њега указује покретом леве руке. Минуциозно исликано лице средовечног човека дуге тамне косе и кратке браде и бркова доприноси изузетности ове представе сводећи је на приказ

⁴⁹ Србљак III, 247.

⁵⁰ Д. Давидов, *нав. дело*, 390—391.

⁵¹ *Исто*, 318, сл. 157.

⁵² О. Микић и Л. Шелмић, *Мајстори прелазног периода српског сликарства XVIII века*, Н. Сад 1981, 75; ту је икона први пут приписана Тенецком, за разлику од ранијих текстова где су ову икону аутори приписали Н. Нешковићу: вид. Д. Давидов, *Иконе XVIII века из Николајевске цркве у Старом Сланкамену*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 6, Нови Сад 1970, 348—350.

⁵³ Икона је објављена у *нав. делу*. О. Микић и Л. Шелмић, 16—17, сл. 2.

Сл. 7. Св. Стефан Штиљановић, икона Д. Бачевића, детаљ, (1767); снимио Р. Живковић
Fig. 7. St. Stefan Štiljanović, icône peinte par D. Bačević, détail, (1767), photo: R. Živković

племића без истицања владарских инсигнија, иако са титулом деспота, и са светачким атрибутима. Иконографија овог свеца своди се тако на најосновније симболе и ослобађа се претеране распричаности зографских икона или представа на графикама и иконама сликаним по узору на графике.

Насликана исте године кад је исписан „екстракт“ из „Пајсијевог“ Житија светом Стефану Штиљановићу на дрвеној плочи, изгледа да с њом чини целину и да су заједно, у виду ретабла, стајале у цркви или капели.⁵⁴

Галерија српских владара и светитеља слика се од средине XVIII века и на читавим зонама високих иконостаса, јер је идеја о континуитету српске историје, истицана кроз ни-

зове светих владара, била јасна посматрачима.⁵⁵ На иконостасу цркве у Јаску (1769) Димитрије Бачевић међу Србима светитељима слика Стефана Штиљановића понављајући решење са иконе Богородице са Христом.⁵⁶ Мојсеј Суботић на иконостасу у Великим Бастајима (1785) остварује најдужу поворку српских светитеља и слика Стефана Штиљановића⁵⁷ ослањајући се у иконографском и стилском погледу на решења из *Стематографије*. Ово чувено Жефаровићево дело било је узор и сликару представе св. Стефана Првовенчаног, св. Стефана деспота и св. Стефана Штиљановића на певници цркве манастира Грабовца⁵⁸ и сликарима Лазовићима 1813. године, кад су приказивали Србе светитеље на иконостасу параклиса св. Димитрија у Дечанима⁵⁹, где је Стефан Штиљановић сигни ран као краљ —

краљ стефанъ штиља . . . — у владарској одећи, са круном, жезлом у десној и крстом у левој руци.⁶⁰ У сликарској заоставштини Лазовића у цркви св. Николе у Никољцу код Бијелог Поља откривена је занимљива збирка цртежапредложака. Међу њима су цртежи српских светитеља и владара, чији барокизирани изглед указује да су настали копирањем ових ликова из *Стематографије* Христифора Жефаровића или са појединачних графичких листова.⁶¹ Ово је занимљиво као податак о упућености сликара Лазовића у оновремене токове српске уметности северно од Саве, али и о њиховом разумевању духовних и политичких стремљења српског народа кад се, у контексту буђења и очувања националне свести, углавном преко уметности, пропагирала идеја о континуитету српске историје кроз настанак и трајање владарских и светачких култова.

Поред многих иконографских представа св. Стефана Штиљановића, свеца и владара, сачувана је само једна, до сада публикована, икона житијног типа, где је Свети представљен како дели жито народу. Икону је насликао Арса

⁵⁴ Нав. дело, 17 (изнесено је мишљење да је икона могла да припада иконостасу гробљанске капеле).

⁵⁵ Д. Медаковић, *Путеви српског барока*, 217—223.

⁵⁶ Д. Медаковић, *нав. дело*, 109.

⁵⁷ Д. Медаковић, *Путеви српског барока*, Београд 1971, 80.

⁵⁸ Нав. дело, 109.

⁵⁹ Л. Мирковић, *Иконе манастира Дечана*, Старине Косова и Метохије, књ. II—III, Приштина 1963, 51, не помињу икону Штиљановићеву; на истом месту Д. Медаковић, *Минијатуре параклиса из Дечана*, 112.

⁶⁰ Податке о икони дао ми је колега Радомир Станић, због чега сам му веома захвална.

⁶¹ Д. Медаковић, *Путеви српског барока*, 287—288, где је фотографија, изгледа, иконостаса.

Теодоровић 1821. године, по поруци и игумана шишатовачког Лукијана Мушицког.⁶²

Свети је насликан у првом плану у левом делу слике како седи и обраћа се гестом десне руке двојци људи повијених пред њим у молбеном положају. У другом плану, десно, из вишеспратне житнице дели се мерицама жито народу сврстаном у дуг ред. У позадини је црква са звоником. Натпис на слици је цитат из Повесног слова светом Стефану Штиљановићу:

о Стефанъ Штиљановичъ љмилися доушею и съжался о людѣхъ томимихъ гладомъ и отверзъ житницы своѣ и раздала всѣмъ жита и препита народи томимихъ гладомъ.⁶³

Зачуђује чињеница да је светац, који се за живота, сем храброшћу, прославио као хранитељ гладних — како је у Служби (стихира, глас први) опевано стиховима: „венац си плео ништехраћењем, и баграницу си обагрио житораздавањем“⁶⁴ — ретко сликан као добротинитељ и дародавац. Дељење богатства и помагање сиротима као пут ка небеском станишту цитирано је на свитку који Свети држи на иконографској представи у Градишту, на почетку развојног пута иконографије о њему, а на известан начин иконографија о свецу се завршава иконом Арсе Теодоровића где је и цитатом из Службе прослављена његова добротел.

У уметности XIX века не престаје се са сликањем српских светих владара, али нам нису познате друге представе Стефана Штиљановића. Тек у историјским реминисценцијама нашег века, у црквеном сликарству појављује се свети Стефан Штиљановић још два пута. У Опленцу је у мозаичкој техници (1924—1931) приказан попрсно, у медаљону на луку јужне певнице⁶⁵, без атрибута и сигниран **СТЫ СТЕФАНЪ ШТИЛАНОВИЧЪ ДЕСПОТЬ**, и у обновљеној припрати манастира Ораховице, коју је 1938. године живописао академски сликар Стефан Лишук.⁶⁶

Преглед иконографских представа које смо размотрили сигурно није потпун и нова истраживања свакако ће обогатити регистар представа овог свеца са доста израженим култом, али овај рад представља покушај да се иконографске представе које су нам биле доступне групишу и да им се нађе подлога у црквеним текстовима.

Ако би се хтео сагледати култ Стефана Штиљановића у целини, могло би се закључити да је он почео да се развија од XVI века, пошто је цариградски патријарх потврдио светост његових моштију. Потреба да се то учини последица је осцилација у поштовању моштију овог свеца у почетку његовог култа.

Шишатовчани су после успостављања култа и даље бринули о његовом развијању и потврђивању кроз нове црквене текстове и иконографске представе. Ширење култа и подизање угледа свецу доприносило је и повећању угледа самог манастира, где су долазили верници

ради исцелитељских моћи свечевих моштију.⁶⁷ Ту је неговано представљање светитеља као владара и заступника па су такве представе наручиване од уметника. Циљ је био да се шири сазнање о последњем српском светом „владару“, чије су мошти почивале у Шишатовцу. У иконографији XVII века истичу се светитељски и заступнички атрибути светог Стефана Штиљановића, али се на представи у Хопову већ уноси битан елемент владарства.

Изузетно је наглашена владарска иконографија о овом светитељу у XVIII веку, јер се он слика са жезлом као свети кнез, свети деспот, свети краљ — уопште као свети владар — на појединачним представама, у низу или у лози са светим Немањићима, Лазаревићима и Бранковићима. Ово показује жељу врха српске цркве да поеле смрти, како се мислило, последњег деспота и гашења овог достојанства међу Србима у Подунављу, успостављањем култа и развијањем владарске иконографије, Стефану Штиљановићу припише владарски ранг и наметне га памћењу потомака. Иконографија исходи из хагиографских списа и с њима се уклапа у смишљен политички програм буђења националне свести српског народа и опстајања најпре у борби против Турака, а затим против сталног притиска католичанства ради унијаћења. На познатим иконографским представама Штиљановић је најчешће представљен са крстом у руци или му крст доноси анђео с неба као знамење. Крст у руци овог свеца нема симболику мучеништва, како је то углавном уобичајено у хришћанској иконографији: Штиљановић није био, нити је прослављан као мученик. Он је био борац за одбрану православља и у његовој иконографији крст симболише борбу за веру. Зато га писац Службе (други канон, песма шеста) пореди са Константином, првим хришћанским царем који је своје победе постигао „више уз помоћ крста

⁶² М. Костић је претпоставио да је пре ове Теодоровићеве слике постојала у Шишатовцу икона са истом темом и да је знатно доприносила ширењу Штиљановићевог култа. М. Костић, *нав. дело*, 92. Његово мишљење не дели Н. Симић и сматра да је икона коју помиње М. Костић на основу описа манастира из 1753. године у ствари био Жефаровићев бакорез настао те године. Н. Симић, *Једна сарадња између Лукијана Мушицког и Арсе Теодоровића*, Гласник Српске православне цркве, Београд 1959, 89.

⁶³ Исто, 88.

⁶⁴ Србљак III, 245.

⁶⁵ П. Пајкић, *Маузолеј на Опленцу*, Саопштења XVI, Београд 1984, 231.

⁶⁶ Д. Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Београд 1971, 178.

⁶⁷ М. Костић, *нав. дело*, 72. Л. Павловић, *нав. дело*, 160.

него оружја".⁶⁸ Завредевши да буде поређен са царем Константином, Штиљановић је сврстан у ред српских владара, других Константина, што су слављени као браниоци чистоте вере у хагиографским списима.

У хагиографским текстовима Штиљановић је слављен као храбар ратник против иновераца, најпре у родним Паштровићима, а потом у Срему, и Славонији и Барањи, а увек као заштитник сиротих, немоћних и хранитељ гладних.

Ипак, владарство последњег српског „деспота“ остаје за сада потврђено само у култим списима и иконографији, без подлоге у познатим историјским изворима, као одраз потребе да се континуитетом светачких и владарских култова одржи успомена на некадашњу независност и самосталност српске државе.

⁶⁸ В. Ј. Ђурић, *Икона светог краља Стефана Дечанског*, Београд 1985, 15. Опширно о иконографији Србасветитеља са наведеном старијом литературом.

La représentation figurative de St. Stefan Štiljanović dans l'art du XVIIe au XIXe siècle

RADOJKA ZARIĆ

Dans le présent texte l'auteur étudie les représentations figuratives de St. Stefan Štiljanović et leur relation avec les textes hagiographiques qui le célèbrent et les sources historiques de l'époque. L'on n'a conservé que quelques témoignages historiques. On le mentionne dans la seconde moitié du XVIe siècle en Syrmie, Baranja et Bačka, au moment de la lutte de Ferdinand de Habsburg et de Jean Zapolja pour le trône de Hongrie, resté vacant, et des luttes incessantes contre les Turcs qui, après leur victoire de Mohács (1526) s'avançaient invinciblement vers Budapest qu'ils prirent en 1541. Stefan, en qualité de guerrier réputé, prit part à la défense des derniers remparts du monde chrétien contre les Turcs et devint le chef des défenseurs de nombreuses villes austrohongroises.

Contrairement aux sources historiques, le personnage de Stefan Štiljanović a été glorifié après sa mort (vers 1540) dans une légende et même un culte qui s'est propagé sur une large étendue, et dans lesquels on lui conférait un rang social et une importance qui ne sont pas confirmés dans les sources historiques.

Dans les textes hagiographiques, écrits dans les premières décades après sa mort, et qui ont été recopiés et modifiés bien des fois, on l'intitule

seigneur, prince, despote, roi, et même empereur. Sa représentation iconographique découle des textes hagiographiques. La plus ancienne se trouve sur les fresques de l'église du monastère de Građište dédiée à St. Nicolas (1620), près de Petrovatski Meraš, dans la contrée de Pastrovići, où, selon la légende, il serait né et dont, selon la même légende il aurait été le dernier prince régnant vers la fin du XVe siècle. Il y est représenté en saint protecteur. Sa représentation suivante au monastère de Hopovo (1654) introduit un nouvel élément dans son iconographie, à savoir il y est représenté en prince régnant, ce qui se répétera souvent dans l'art du XVIIIe siècle sur de nombreuses icônes, gravures et ciselures. Il y est représenté avec un sceptre et est nommé tantôt saint prince, saint despote ou saint roi et incorporé dans les rangées de saints des dynasties des Nemanjić, des Lazarević ou des Branković. Cette insistance de sa légende sur sa qualité de prince régent est une preuve de la tendance de l'Eglise métropolitaine serbe dont le siège était à Karlovac d'imposer au moyen du culte et de l'iconographie aux générations futures l'idée de la continuité de la maison régnante serbe, partant des Nemanjić et en passant par les Lazarević et les Branković, aboutissant à Stefan Štiljanović.